

Метафары, што характарызуюць асобу з пункту гледжання яе псіхічнага складу, разумовых здольнасцей, рысаў характару

Найбольш пашыранымі ў гэтай групе з'яўляюцца найменні дурнаватага, недалёкага, някемлівага, бязглуздага чалавека. Метафарычныя пераасэнсаванні, як правіла, ажыццяўляюцца за кошт прыцягнення кампанентаў тэматычных груп, звязаных з назвамі розных прылад працы (сякеры, касы, бязмена, калуна, абуха і інш.): *Вось той бязмен – прыродны лорд, ад пыхі ажно пеніцца.* (Я. Семяжон); *Ёсць талентаў багата ў народзе, Ды росту іх часам шкодзяць – калуны!* (Э.Валасевіч); *І гэты абух разумее, што ў хаце яго бацькі не жыццё, а пекла.* (А.Чарнышэвіч); *Шчыра скажу табе, хаця я і не думаю цябе падбухторваць, але твой рэжысёр абух абухом.* (Л.Гаўрылкін); *З чыноўніцай магло такое быць. Ну што вы хочаце з яе, тупіцы!* (У.Корбан); *Гэты балван, перад якім ён сляваоўся, перабіў яго.* (С.Яновіч); *Вот надаўбень той... упрэцца, як конь памоўскі – ні тпру ні но...* (М.Лынькоў); *«Ну, папаўся, галавейка? Не паслухаў?» – сказаў са злой радасцю Тыталь.* (І.Мележ).

Другасныя паяратыўныя ЛСВ рэгулярна адзначаюцца ў так званай «дрэвава-бервяной» групе і яе лексічных прадстаўніках *цурбан* ‘кароткае бервяно, абрубак дрэва; някемлівы, неразумны чалавек’, *доўбня* (*даўбня*) ‘вялікая палка з патаўшчэннем на канцы; пра няцямкага, дурнога чалавека’, *даўбешка* ‘цяжкае палена; невялікая доўбня; тупы, няздольны чалавек’, *дубіна* ‘тоўстая (звычайна дуровая) палка; тупы, неразумны чалавек’, *слуп* ‘бервяно, тоўсты брус, умацаваныя вертыкальна; недалёкі, тупы чалавек’, *палена* ‘кавалак распілаванага і рассечанага бервяна на паліва; тупы, дурнаваты чалавек’, *цяльпук* ‘кароткі тоўсты кавалак дрэва, калодка; нязграбны, непаваротлівы, няўключны чалавек’, *трэска* ‘шчэпка; легкадумны, пусты чалавек’: *Трэба было быць цурбаном, каб не заўважыць іхнія ўхмылкі як яны моўчкі, з падціснутымі губамі, паглядалі адна на адну.* (М. Ракітнік); *Трэба ж было таму дурню надумацца лавіць павука акурат у гэты час. Даўбня, а не даследчык!* (П.Галавач); *Даўбешка часам пост займае І марыць, што яна – свяціла, карыфей.* (Э.Валасевіч); *Турак ты дурнаваты. Дубіна. Ну, з табой не засумуеш.* (А.Крэйдзіч); *Вось утаропіўся, як баран на новыя вароты. Галавы не можа павярнуць, слуп гэткі.* (І.Шамякін); *А мне, думаеш, падабалася, як ты да дзяўчыны сватаўся? Ды я ж, можа, не палена.* (І. Гурскі); *Смешна ўспомніць, але я, цяльпук і маўчун, тады гаварыў і гаварыў, мо таму, што так хораша мне было ў той час.* (А.Ус); *А вы думалі усё з трэскамі справу мець будзем?* (М.Сергіевіч).

Семантычна роднаснай з папярэдняй з'яўляецца група, другасныя ЛСВ у якой арыентаваны на выражэнне маладасведчанасці, адсутнасці добрых ведаў у якой-небудзь галіне. Людзей з такімі якасцямі могуць называць хамутом, лямцам, аскалёпкам: *Са мной Ігар нават гаварыць не хацеў – лічыў мяне проста вясковым хамутом.* (Б.Сачанка); *Будуць бэсціць і кпіць: Во няздара! Не змог навучыцца гаварыць «языком»! Во тупіца! Вясковы хамут!*

(Н.Гілевіч); *Ці даўно яму самому, калі вучыўся ён у семінарыі, крычалі мешчанчукі: «Лямец, лямец! На якой бярозе ты лаці навесіў?»*. (Я.Колас); *Сітоў пасмяяўся з маіх страхай: «Хведар проста некультурны. Аскалёнак старога Зарэчча»*. (А.Асіпенка).

Другасныя пярэтыўныя ЛСВ развіваюцца ў субстантывах, якія называюць прадметы, што круцяцца, верцяцца, утвараюць пэўныя гукі, могуць трашчаць, скрыпець, звінець, якімі даволі інтэнсіўна і мнагакратна ўздзейнічаюць на аб'ект. Як правіла, у такіх ЛСВ увага акцэнтуюцца на тых людзях, якія многа і абы-што гавораць, балбочуць, не ўмеюць дакладна і акрэслена выразіць думку: *балаболка* 'бразготка, якую чапляюць жывёле на шыю; пра таго, хто хутка, многа і абы-што гаворыць', *балабон* 'кругленькі званочак у выглядзе шарыка; балбатун, пустаслоў', *трашчотка* 'прыстасаванне для ўтварэння трэску, шуму; балбатун (балбатуха)', *трапло* 'прылада, пры дапамозе якой трэплюць лён; чалавек, які гаворыць лухту, бязглуздзіцу, многа гаворыць', *мянташка* 'наждачная папартка, якой востраць косы; хто многа і без толку гаворыць', *млын* 'машына для здрабнення розных матэрыялаў; пустаслоў'. «*Балаболка ты*», – сказаў Будрыс. (У.Караткевіч); *Ты проста звычайны паршывы балабон*. (У.Караткевіч); *Ну і знайшоў сабе трашчотку гэты Грот*. (І.Шамякін); *Ляхудра, змыйся, трапло, каб паху твайго не было!* (М.Лынькоў); *Шкада, што мянташкам Там-сям давяраюць І волю даюць Языкамі мянціць*. (У.Корбан.); *Слухай ты яго, што табе скажа гэты пусты млын!* (К.Крапіва).

Амаль тоесная другасная семантыка развіваецца ў найменнях артэфактаў *млын, матавіла, памяло*: *Што табе скажа гэты пусты млын*. (К.Крапіва); «*Матавіла ты*, – плюнуў Асыка і адышоў далей, сеў каля Матвейцава. – Толькі і ўмею мянціць языком». (В.Хомчанка); *Ім пшаніца, ім мучыца, А ў нас – не тут было! Як мне жыць з табой, дурніца. Цьфу! Сівое памяло*. (С.Дзяргай).

Акцэнтацыя на такіх адмоўных якасцях, як зменлівасць, рэзкая змена поглядаў, адсутнасць уласных перакананняў, назіраецца ў полісемантах *флюгер* 'рухоме прыстасаванне, якое паказвае кірунак ветру; пра непастаяннага чалавека, які хутка мяняе свае погляды і перакананні', *марыанетка* 'тэатральны лялька; чалавек, які слепа дзейнічае па волі іншых', *цацка* 'прадмет, прызначаны для гульні дзецям; той, кім распараджаюцца па ўласным жаданні дзеля пацехі': «*Ну і флюгер!*» – *ужо без злосці і абурэння падумаў Шыковіч*. (І.Шамякін); *То і яна, як усе скрозь, проста пешка, проста марыанетка ў нечыіх спрытных руках, якой адно і дазволена – пачуваць сябе зрэчас задаволенаю*. (Т.Бондар); *Бывае, чалавек усё жыццё сваё, увесь век нікчэмнай цацкай пражывае*. (У.Корбан).

Да гэтай жа групы прымыкаюць назоўнікі *пустышка, фінціклюшка, круцёлка, свісцёлка*, у якіх увага акцэнтуюцца на легкадумнасці, несур'ёзнасці чалавека: *пустышка* 'гумавае соска для груднога дзіцяці; пусты, легкадумны чалавек', *фінціклюшка* 'цацка, упрыгожанне; пустая, несур'ёзная жанчына, якая думае толькі пра ўборы і гульні', *круцёлка* 'прадмет ці прыстасаванне, якія круцяцца; легкадумны, ветраны чалавек (пераважна пра жанчыну)',

свісцёлка ‘музычны інструмент, свісток; балбатуха’: *Калгаснікі яго не паважалі. «Пустышка, балабон...», – казалі. (У.Корбан); Яна [Вольга] мяне гэтымі днямі здумала вучыць – фінціклюшка. (П.Пестрак); Круцёлка языкатая!» – не першы раз падумаў цяпер Яўхім, ступаючы побач з возам. (І.Мележ); Разводка быццам бы... Але па ўсім відаць, што не свісцёлка. Да ўсіх з павагай у сяле. (Н.Гілевіч).*

Для намінацый адсталага, некультурнага, дурнаватага чалавека выкарыстоўваюцца «абутковыя» метафары *лапаць* ‘сялянскі абутак; пра адсталага некультурнага чалавека’, *бот* ‘скураны абутак з высокімі халявамі; дурань’, *халява* ‘частка бота, яка закрывае нагу ад ступні да калена; дурнаваты, някемлівы чалавек’: *Ты ж, браце, на філасофіі зубы з’еў, а я як быў лапцем, так і застаўся. (А.Рыбак); Гэта бот, разумееш, звычайны бот. Сляная нянавісьць пазбавіла гэтага ідыёта ўсякага розуму. (М.Лынькоў); Дзіравая ты халява. Вось што. Нічога не разумееш. (Р.Няхай).*

Вытокі другасных анімістычных ЛСВ назіраюцца ў фітанімічных намінацыях. Канцэптуалізацыя фітанімічнай сферы ў розных лінгвакультурах з’яўляецца адной з найбольш традыцыйных па прычыне таго, што веды і ўяўленні пра свет прыроды выкарыстоўваліся пры асэнсаванні розных аспектаў быцця чалавека, а ізамарфізм прыроды і чалавека з’яўляецца ўніверсальнай рысай усіх міфалогій [Коларная 2002, с. 116]. У беларускай мове другасныя анімістычныя ЛСВ развіліся ў субстантывах *дуб*, *пень*, *мухамор* (*мухаморына*), *пустацвет*, *чартапалох*. Полісемант *дуб* у моўнай карціне свету выступае не толькі сімвалам крэпасці, моцы, але і тупасці, глупства: *дуб* ‘лісцевае дрэва; высокі, моцны чалавек; тупы, неразумны чалавек’: *У Жарстака был сем сыноў, і чацвёрта з іх такія ж дубы, як і бацька. (Я.Колас); Старчыня будкома з абурэннем зазначыў: «Ну і дуб, што ты плячеш?» (Л.Гаўрылькі); Я так і знаў!.. Дубы!.. Разявы!.. Ад гневу ажно лоб узмок. (А.Бачыла). Ік відаць з прыкладаў, у структуры полісеманта *дуб* выкарыстоўваюцца энантыясемічныя ЛСВ: у адным выпадку ўвагу акцэнтуюцца на высокім росце і сіле чалавека, у другім выпадку – на разумовай абмежаванасці.*

Другасныя ЛСВ полісеманта *пень* утвораны ў выніку актуалізацыі прымет ‘бесталковасць’, ‘старасць’ (апошняя прымета рэалізуецца ў выразах з ад’ектывам *стары*): *Няўжо ты такі пень, што не разумееш? (І.Навуменка); Нядрэнна зарабляе гэты пень, хоць ад яго карысці мала. (У.Корбан); Таго не прыкмеціў, стары пень, што дачка здарожылася. (А.Савіцкі); Ходзіць да маладзіцы Пень стары маладзіца. (А.Дзеружынскі).*

Фітонімы *пустацвет*, *мухамор* (*мухаморына*), *чартапалох* характарызуюць пустога, злога, уедлівага, часам небяспечнага чалавека: *Сёння пустацвету развялося многа, маладыя, здаровыя, а рабіць нічога не хочуць, ніякай карысці не прыносяць, толькі грошы ім давай. (У.Шыцік); Пустальга ты несусветная, ні ў таты, ні ў сваты – пустацвет той гарбузны... (М.Лынькоў); Ён злосна хахакнуў і з едкім смехам забубніў: «Ну і шалахвост... Ну і мухамор... Чаго ён так узгарэўся?». (М.Ракітны); Пасмейваюцца, маўляў, мухамор, відаць, і ноччу не спіць, бо калі б ні*

прачнуўся, ён у любы час на нагах. (А.Крэйдзіч); *Ах, паганка! Ах, мухаморына! Ашукаў! Нас а шукаў!* (А.Якімовіч); *Чаго ён, гэты чартапалох, да цябе заўсёды чапляецца?* (М.Машара).

Быстрага чалавека, жэўжыка, гарэзу некаторыя пісьменнікі параўноўваюць з агнём, мяцеліцай: *А дзяўчаты – агонь.* (У.Корбан); *А твая – дык гэта ж нейкі агонь. Адкуль ты да яе прыступішся.* (Я.Ермаловіч); *Была дзяўчынаю, была красуняю, Была агонь!...* (А.Гарун); *«Пачакай, мяцеліца!» – спыніла яе наборшчыца Валя Козел.* (М.Лобан). Сэнсавыя структуры такога рода слоў даволі часта ўскладняюцца дадатковымі семамі ‘нецярплівасць, запальчывасць’, параўн.: *Сярод іх быў Апанас Хмель, чалавек нецярплівы, словам, – іскра, порах.* (П.Пестрак); *А Міхал – гэта ж кіпень, здаецца, вось-вось са скурывы выскачыць.* (А.Васілевіч).

Для характарыстыкі слабавольнага, бесхарактарнага, нерашучага чалавека выкарыстоўваюцца асобныя назвы ежы: кісель ‘кіслая студзьяністая страва; млявы, слабавольны чалавек’, размазня ‘рэдкае кашы; нерашучы, слабавольны чалавек’: *Бялецкі і сімпатычны хлопец, але размазня і рамантык, таму суперменам яму ніколі не стаць.* (В.Кадзетава); *«Мне толькі і засталося іншым парады даваць», – сказаў ён змрочна і ўпіўся вачамі ў наскі сваіх белых шкарпэтак. – Таму што быў размазня. А ў кожнай размазні заўсёды прамашкі.* (М.Ракітны); *Пастух Пётр ка Бурбалка – кісель і плакса з вечна вільготным чырвоным носам.* (А.Васілевіч).

У гэтым жа другасным значэнні выкарыстоўваюцца назоўнікі *ануча, панчоха, спадніца, бервяно, лоух:* *«Ануча, а не чалавек», – засупярэчыў Галаскок.* (К.Крапіва); *Шэле, як зьявілася, быў анучай.* (І.Навуменка); *У Рывіна поўная крама людзей. Кічын не паспявае мераць, нават Мармур – такая панчоха, і той градзе.* (А.Чарнышэвіч); *«Маўчы, бабская спадніца. Сам бачу, хто ёсць хто. Але партыю не чапай мне, зразумела?» – спахмурнелы бацька ледзь не тупаў нагамі.* (А.Ветах); *Ёй проста было цікава пабачыць, што ён за чалавек. «Ну і бервяно нейкае!» – сама сабе зазначыла панна Людміла.* (Я.Колас); *Дачка... на просценькіх з насмешкаю мармыча: «Лапухі».* (Г.Пярчанка).

Розныя асацыяцыі кладуцца ў аснову пераасэнсаванняў кампанентаў іншых тэматычных груп, метафарычных дэрываты якіх называюць прыдзірлівага, сварлівага (злоснага), дакучлівага, чалавека:

- Прыдзірлівы, сварлівы, уедлівы чалавек: *«Ах, і стрэмка ж ты, дзядзька Яўтух! – думаў я, слухаючы ўсё гэта. – Перац!».* (А.Бялевіч); *Ну і піла ў цябе! [жонка] Ніколі не бачыў, каб не бубнела.* (У.Клімовіч); *Пабіў у сваёй хаце вокны, міскі, гаршкі. Нікому не дала спуску качарга.* (Я.Колас). *«Ох, і калючка ты», – напракнуў Алесь.* (У.Шыцік); *Вось Арцюшок – о, гэта скула! Ну і шкадлівы ж быў, хамула.* (Я.Колас); *«Я ведаю гэту Жаваранкаву, я на яе даўно зуб маю! У-ух, язва!» – прашыпеў Куцак.* (М.Гутковіч); *Пакідаць яго старшынёю нельга, гэта відавочна, але ж на якую работу паставіць такую балячку?* (І.Дуброўскі).

- Назойлівы, надакучлівы чалавек: *«Ну і смала ж ты! – бурчыць. – Прычапіўся са сваім першачком...».* (М.Ракітны); *Адчапіся, слата, у горле*

перасохла. Прадзі вось лети, а то бацька будзе без кашулі. (Я.Брыль); «*Сам ты мухалоўка*», – *не хацеў заставацца ў даўгу Паўлік.* (П.Беразняк).

Невялікую групу складаюць субстантывы, арыентаваныя на выражэнне разумовых і прыродных здольнасцей чалавека, яго таленту. Метафарызацыі падвяргаюцца найменні каштоўных камянёў і свяціл: *Расказваў нейкі Васюкоў пра аднаго самародка з талентам ад прыроды.* (М.Хведаровіч); *Аляксандр Сяргеевіч Пушкін – сапраўды, сонца рускай паэзіі, і пад гэтым сонцам, як і пад сонцам Купалы ды Коласа, нам цёпла і хораша.* (Г.Далідовіч); *За абарону ў гэтым працэсе бяруцца такія свяцілы варшаўскай адвакатуры, як Смяроўскі, Бабінскі, Гронгвіль.* (М.Машара); *Ён лічыўся свяцільнікам навукі.* (М.Клімковіч).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ